

TYSKLAND SOM INDUSTRISTAT

Af

Even Marstrand.

I.

I Udgaven 1916 af „Hübners Geographisch-statistische Tabellen“ vil man blandt andet finde nogle Tabeller med Overskriften „Kriegsursachen“. Det drejer sig om en Oversigt over henholdsvis Tysklands og Englands Jern- og Staalproduktion i Tiden 1870 til 1913 og dernæst om en lignende Oversigt over Udviklingen af de to Landes Udenrigshandel og Handelsflaader. Selv om det nu vilde være overdrevent at opstille den økonomiske Rivalisering mellem England og Tyskland som Krigens eneste eller overvejende Aarsag, er det jo sikkert nok, at Tysklands voksende Betydning med Hensyn til Industri og Verdenshandel har været stærkt medvirkende til den Spænding, som udløste sig i Verdenskrigen. Men ogsaa bortset fra denne politiske Interesse er dette Tysklands Opsving i sig selv et af de indholdsrigeste Kapitler i den økonomiske Historie. Hvorledes end Tyskland for Fremtiden bliver stillet, vil den, der sysler med økonomisk Histo-

rie, være nødt til bestandig at vende tilbage til dette Vidnesbyrd om et Folks maalbevidste Energi. Det skal i det følgende forsøges at gengive enkelte Træk af den paagældende Udvikling og dernæst at fremstille, hvorledes denne Udvikling er blevet vurderet i Tyskland selv. Til Slut skal følge nogle Bemærkninger om Tysklands industrielle Omdannelse under Verdenskrigens Tryk.

Desværre kan man ikke ad Statistikens Vej faa et nøjagtigt Billede af Tysklands industrielle Stilling umiddelbart før Verdenskrigen. Den sidste Gewerbe-zählung blev afholdt 1907. Men dels gennem en særlig Produktionsstatistik paa nogle Omraader, dels gennem Statistik over Ind- og Udførsel og gennem andre Kilder kan man dog tildels følge Udviklingen ogsaa efter 1907. For Tiden indtil da har man de tre Industri-tællinger i 1882, 1895 og 1907, tildels ogsaa den mere ufuldkomne i 1875, at holde sig til. Og desuden faar man i al Fald Bidrag til at danne sig en Forestilling om Udviklingen ved Beskrivelser af enkelte Industrier eller enkelte betydningsfulde industrielle Foretagender.¹⁾

¹⁾ Kort før Krigen udkom en ny Udgave af Dr. A. Hesse: Gewerbestatistik. (Conrads Grundriss zum Studium der politischen Oekonomie. Vierter Teil. II Teil, II Hälfte, 1. Band. Jena 1914). Heri vil man finde de vigtigste Resultater af de tyske Gewerbe-zählungen tilligemed en stor Del Oplysninger om andre Landes Industri. En Oversigt over Udviklingen 1882—1907, som i sin Tid blev mig anbefalet i Das Kaiserliche Statistische Amt i Berlin, er Georg Neuhaus: Die deutsche Volkswirtschaft und ihre Wandlungen im letzten Vierteljahrhundert, der beskriver baade Landbrug og Industri. Første Bind, udkommet 1911, indeholder Erhvervsstatistik, andet Bind, som kom 1913, Landbrugets og Industriens Bedriftsstatistik.

Skal man gennem en enkelt Industri faa Indblik i et Lands hele industrielle Stilling, ja i dets økonomiske Liv, maa det vel være Jernindustrien. Ingen anden Industri staar i den Grad bag ved hele Erhvervslivet, som det former sig i Nutiden. For øvrigt er Jernindustrien et vidt Begreb, i al Fald i de store førende Lande. Den spænder fra Jernudsmeltning over Staaltilvirkning og Valseværker til Maskinfabriker og finmekaniske Værksteder. I og for sig er der jo intet i Vejen for, at selv Lande, der i det væsentlige maa give Afkald paa Jernindustrien i dens første indledende Stadier, kan yde noget fremragende ved Tilvirkning af Maskiner og andre færdige Produkter. Det kommer i saa Henseende mere an paa dygtige og opfindsomme Ledere og duelige Arbejdere end paa Raastoffernes Tilstedeværelse. Men faktisk er det dog kun de Lande, som formaar at frembringe saa vel Jernindustriens Raastof, Jernet, som dens vigtigste Hjælpestof, Kullene, der er naaet frem til førende Stillinger i Nutidens økonomiske Liv. Det gælder da ogsaa om de to Lande, som i Slutningen af det nittende Aarhundrede gjorde de stærkeste økonomiske Fremskridt, Tyskland og de Forenede Stater i Nordamerika, at de har bygget denne Udvikling paa deres rige Forraad af Kul og Jern.

Med Hensyn til Raajernsproduktionen stod England endnu ved Aaret 1870 langt forud for alle andre Lande, idet det frembragte omtrent lige Halvdelen af alt Raajern i Verden. Som Nr. 2 kom de Forenede Stater, der frembragte ca. 14 %, som Nr. 3 Tyskland, hvis Andel af Verdensproduktionen i 1870 var omtrent 11½ %. Først i 50'erne havde Tyskland overfløjet Belgien i Jernproduktion og først i Slutnin-

gen af 60'erne Frankrig. Dette sidste Land frembragte endnu næsten 10 % af hele Verdens Raajern. Den senere Udvikling for de fire vigtigste Industrilande har formet sig saaledes:

	England 1 000 t	U. S. A. 1 000 t	Tyskland 1 000 t	Frankrig 1 000 t
1870.....	6 060	1 693	1 391	1 178
1880.....	7 802	3 896	2 729	1 725
1890.....	8 033	9 350	4 659	1 962
1895.....	8 022	9 597	5 465	2 014
1900.....	9 103	14 010	8 520	2 699
1905.....	9 762	23 361	10 875	3 077
1910.....	10 173	27 742	14 794	4 038
1913.....	10 647	31 100	19 309	5 225

Som Tabellen viser, har der i alle de fire Lande været betydelig Fremgang siden 1870. Men Fremgangen er forholdsvis mindst i England, hvor den 1870—1913 har udgjort omtrent 4,6 Mill. Tons eller 76 %. I Frankrig, om hvis industrielle Stagnation der ofte tales, er der en forholdsvis ret betydelig Fremgang, fra 1870 til 1913 over 4 Mill. Tons eller 344 %. Men denne Fremgang blegner dog helt mod de vældige Fremskridt i Nordamerika og Tyskland. Amerikas Produktion voksede indtil 1913 til mere end det 18-dobbelte, Tysklands indtil 1913 til det 14-dobbelte. Og Tysklands Fremskridt er for saa vidt de mest forbavsende, som det ikke trods et stort Fødselsoverskud (i de sidste Aar før Krigen ca. 800 000 om Aaret) paa langt nær har haft den Folketilvækst som

Nordamerika. Befolkningstilvæksten i de Forenede Stater 1870—1910 var omtrent 140 %, i Tyskland omtrent 60 %. Tabellen viser, at England endnu i Aaret 1900 var noget forud for Tyskland i Raajernsproduktion, men kort efter var Tyskland foran, og før Krigen nærmede den tyske Raajernsproduktion sig til at være dobbelt saa stor som Englands.

Et interessant Moment i den stærke Udvikling af den tyske Raajernsproduktion er det, at begge dets vigtigste europæiske Konkurrenter, Frankrig og England, har maattet arbejde det i Hænderne. Frankrig ved Afstaaelsen af Lothringen med dets righoldige Jernmalmslejer. Hvor stor en Rolle de er kommet til at spille, fremgaar af, at ved den tyske Produktionsstatistik 1908 13.3 Mill. Tons af en samlet Produktion paa 18.8 Mill. Tons Jernmalm i hele Tyskland blev frembragt i det lothringske Minetteomraade. Men Udnyttelsen af den stærkt fosforholdige Minettemalm blev først mulig, efter at Englænderne Thomas og Gilchrist i Slutningen af 70'erne havde fundet en ny Metode ved Staaltilvirkningen, hvorved Fosforet blev bundet. Denne basiske Metode ved Staaltilvirkningen, som i England selv ikke er kommet til at spille nogen videre Rolle, er derimod i Tyskland blevet Grundlaget for dets store Fremgang i Jernindustrien. Hvor stor en Rolle den basiske Fremgangsmaade spiller i Tyskland, kan bl. a. udledes af nogle Tal fra den ovennævnte Produktionsstatistik i 1908. Af 115 Bessemerkonertere var de 102 indrettede efter Thomassystemet, og af 372 Martinovne havde de 326 basisk Foder. Det er bekendt, at Tyskernes Øjne under Verdenskrigen har været rettet mod nye Jernmalmsfelter i Frankrig.

Men det endelige Resultat af Krigen synes jo snarere at blive, at Frankrig faar sine tabte Skatte tilbage, og at Tyskland derfor i langt højere Grad end hidtil vil blive afhængigt af Tilførsler udefra.

Gaar vi til det næste Stadium i Jernindustrien, Staaltilvirkningen, træder Tysklands Fremskridt og den Overlegenhed over England, som det var naaet til inden Verdenskrigen, ikke mindre stærkt frem. Det er jo især efter 1870, at de moderne Hjælpemidler ved Staalfabrikationen, Bessemerkonverterne og Siemens-Martinovnene, har trængt den tidligere haandværksmæssige Fremstilling af Staalet ved Ferskning eller Pudling tilbage og har gjort det muligt at stille Staal til Raadighed i de enorme Mængder, som Nutiden bruger. Allerede inden Fremkomsten af de moderne Metoder ved Staaltilvirkningen havde Tyskland ganske vist udmærket sig ved Fremstillingen af Støbestaal. Alfred Krupp var paa dette Omraade gaaet i Spidsen. Da den første Verdensudstilling afholdtes i London 1851, var en af Udstillingens største Seværdigheder en Blok af Støbestaal paa over 2000 kg, som udstilledes af Krupp i Essen. Men selv om der var gjort en god Begyndelse, var det dog først, efter at Tyskland havde tilegnet sig de moderne Fremstillingsmaader, at dets Staalindustri udviklede sig til den førende i Europa.

En international Statistik over Staalproduktionen støder paa den Vanskelighed, at Betegnelserne i de forskellige Lande ikke helt dækker hinanden. I Tyskland gøres der saaledes Forskel mellem Schweisstahl, udvundet ved de ældre Metoder, og Flusstahl, der væsentlig er vundet i Bessemerkonvertere og i Martin-

ovne. Men med Forbehold af denne lidt usikre Betegnelse skal der dog nedenfor gives en lignende Oversigt over Staalproduktionens Udvikling i de vigtigste Industrilande, som der tidligere er givet over Raajernsproduktionen:

	England 1 000 t	U. S. A. 1 000 t	Tyskland 1 000 t	Frankrig 1 000 t
1870.....	287	68	170	94
1880.....	1 321	1 268	624	389
1890.....	3 637	4 347	1 614	582
1895.....	3 312	6 213	2 830	715
1900.....	4 904	10 690	6 362	1 660
1905.....	5 812	20 344	9 606	2 255
1910.....	6 574	—	13 699	—
1913.....	7 700	—	18 935	—

For de to vigtigste Konkurrenter paa det europæiske Marked, England og Tyskland, kan Udviklingen her følges lige til Aaret før Krigen. I al Almindelighed kan man ved en Sammenligning med den tidligere anførte Tabel over Raajernsproduktionen følge, hvorledes Jernet mere og mere kræver Omdannelsen til Staal for at kunne naa til sin endelige Anvendelse ved Maskinfabrikation, Skibsbygning o. s. v. Men i Tyskland synes denne Udvikling før Krigen at have været mere fremskreden end i England. Medens den tyske Raajernsproduktion endnu 1913 dog manglede en Del i at være dobbelt saa stor som den engelske, var den tyske Staalproduktion med næsten 19 000 Tons langt over dobbelt saa stor som den engelske med 7 700

Tons. Ved Sammenligningen mellem Raajerns- og Staalproduktionen maa det jo tages i Betragtning, at der ved Frembringelsen af Staalet ikke blot anvendes Raajern, men ogsaa en hel Del gammelt Jern. Den voksende Anvendelse af Staal gør, at Udviklingen i denne Tabel er endnu langt stærkere end i den over Raajern. I England var Staalproduktionen 1870—1913 steget til mere end det 25-dobbelte, i Tyskland til langt over det 100-dobbelte. I Nordamerika, hvor Staalproduktionen i 1913 angives til 31.2 Mill. Tons, var Udviklingen endnu stærkere. Ved Periodens Begyndelse synes de Forenede Stater kun at være Begyndere i Staalproduktionen, men allerede i 80'erne havde de overfløjet England, og før Verdenskrigen kunde man vel regne, at Amerika frembragte lige saa meget Staal som alle andre Lande tilsammen.

Gaar vi fra Raajerns- og Staalproduktionen over til Fabrikationen af færdige Produkter af Jern og Staal, vil først og fremmest Skibsbygningen falde i Øjnene. Det er bekendt, at England paa dette Omraade har kunnet hævde sig som Nr. 1 ikke blot i Europa, men i hele Verden før Verdenskrigen. Men Tyskland har gjort store Fremskridt. Endnu omkring 1870 var Skibsbygningen saa lidet udviklet i Tyskland, at den kejserlige Marine lod de allerfleste af de Skibe, som den havde Brug for, bygge i Udlandet. Det var i den Tid, da Træ endnu var det overvejende Materiale ved Skibsbygningen. Men efter at ogsaa her den moderne Staalproduktion har fremkaldt en Omvæltning, er Tyskland kommet godt med. Endnu i Aarene 1892—97 leverede Tyskland kun 7.3 % af hele Verdensproduktionen af Handelsskibe paa 100 Tons og derover,

medens Englands Andel var 77.4 %/o. I Aarene 1907—08 havde Tysklands Andel hævet sig til 14.0 %/o, medens samtidig Englands var sunket til 65.7 %/o. Foruden den tyske gik ogsaa den amerikanske Skibsbygning stærkt frem i denne Periode. 1907 beskæftigede den tyske Skibsbygning ca. 50 000 Mennesker, hvad der var 41.1 %/o mere end i 1895.

Medens England i Skibsbygningen endnu bevarede sit Forspring fra før Krigen, var Tysklands Maskinindustri næppe ringere end Englands. Ganske vist er det vanskeligt at finde en bestemt Maalestok til Sammenligning. Men baade de Oplysninger om Arbejdertallet, som foreligger, og navnlig Oplysningerne om Eksporten af Maskiner peger i den Retning. I England skal der i Aaret 1906, da der foretoges en omfattende Løntælling, have været omtrent 1½ Million Arbejdere i Metalindustrien i videste Forstand, og heraf mentes 600 000 beskæftigede i den egentlige Maskinindustri (Engineering & Boilermaking). I Tyskland var der i alt ved Industritællingen i 1907 i Metalindustrien (som dels er opført under Bergbau, dels udgør to Gewerbe-gruppen: Metallverarbeitung og Industrie der Maschinen, Instrumente und Apparate) beskæftiget omtrent 1 850 000 Arbejdere, og deraf fandtes vel mellem 600 000 og 700 000 i Maskinfabrikker og Jernstøberier, hvad der vel nærmest svarer til den ovennævnte engelske Gruppe. Paa det Tidspunkt synes saaledes England og Tyskland at have staaet omtrent lige, dog snarest med nogen Overvægt for Tyskland. Sikkert har i de siden da forløbne Aar indtil Verdenskrigen det tyske Forspring yderligere udviklet sig. Det maa dog tages i Betragtning, at Tyskland 1910 havde 65

Mill. Indbyggere, medens England i 1911 kun havde 45 Mill. Det er i øvrigt ikke saa meget selve Omfanget af Maskinindustrien til et vist Tidspunkt som den vældige Vækst i Antallet af beskæftigede i den sidste Menneskealder, der kendetegner Forholdene i Tyskland. Ved hele Gruppen Industrie der Maschinen, Instrumente und Apparate steg Antallet af beskæftigede fra 356 089 i 1882 til 1 120 319 i 1907, altsaa til over det tredobbelte. I 1882 var 78 af hver 10 000 Tyskere beskæftigede i denne Industri, men 1907 181 af hver 10 000. Denne voksende Betydning af Maskinindustrien er vel ikke i og for sig noget for Tyskland ejendommeligt. I Danmark f. Eks. voksede Antallet af beskæftigede i Metalindustrien fra ca. 27 000 i 1897 til 63 000 i 1914. Det er jo i det hele karakteristisk for Nutiden, at man ad Omveje, og navnlig ved Maskinernes Hjælp, arbejder sig frem mod Maalet: at tilfredsstille de menneskelige Behov. Men at Tyskland i særlig Grad har gjort Fremskridt i Maskinindustrien, er dog utvivlsomt og viser sig blandt andet i dets voksende Udførsel af Maskiner.

Blandt alle Tysklands Udførselsvarer var før Kri-gen Maskiner af alle Slags kommet til at staa i Spidsen. I 1911 var Udførselen af Maskiner 544,1 Mill. Mk., mens Englands samtidig var 595,1 Mill. Mk. 1913 skal Tysklands Udførsel med 680 Mill. Mk. endog have overgaaet Englands, der var 630 Mill. Mk. Det var først i Løbet af den sidste Menneskealder, at Tysklands Udførsel af Maskiner havde naaet frem til Englands. Det vil i denne Sammenhæng kunne have Interesse at gengive en Statistik over Udførselen af Maskiner fra de førnævnte 4 industrielle

Hovedlande i Tiden 1880—1908. Den stammer fra en engelsk officiel international Oversigt, hvorfor Beløbene her gengives i engelsk Mønt:

	England Mill. £	U. S. A. Mill. £	Tyskland Mill. £	Frankrig Mill. £
1880.....	9.2	1.7	2.1	1.0
1885.....	11.1	2.2	2.5	1.1
1890.....	16.4	3.8	3.3	1.9
1895.....	15.2	4.7	4.4	1.5
1900.....	19.6	14.9	10.6	2.5
1905.....	23.3	17.5	13.3	2.8
1908.....	31.0	23.7	22.0	3.7

Som det vil ses af Tabellen, er der betydelig Fremgang for alle fire Lande, uden Tvivl et Vidnesbyrd om, at Maskinteknikkens Betydning i Erhvervslevet har været stærkt stigende i den omhandlede Periode. Forholdsvis mindst er Stigningen i England, hvor Værdien af de udførte Maskiner 1908 var omtrent $3\frac{1}{2}$ Gang saa stor som i 1880. Lidt større var Stigningen i Frankrig, der dog hele Perioden igennem har staaet langt tilbage for de andre Lande. Men den mest forbavsende Udvikling finder vi paa dette Omraade, ligesom naar det drejer sig om Raajerns- og og Staalproduktionen, i de Forenede Stater og Tyskland. I det førstnævnte Land steg Udførselen til det 14-dobbelte, i Tyskland til det 11-dobbelte. Trods denne vældige Stigning i disse to Lande havde dog England beholdt sin Førerplads, men medens dets Udførsel af Maskiner 1880 var omtrent $4\frac{1}{2}$ Gang saa stor som Tysklands, var dets Udførsel 1908 knap $1\frac{1}{2}$

Gang saa stor, og siden nærmede Tyskland sig end yderligere til England, for til sidst at overfløje det.

Indførselen af Maskiner til Tyskland var 1911 71.0 Mill. Mk., til England samme Aar 74.7 Mill. Mk. Forskellen var altsaa kun ringe. Med Hensyn til Bomuldsspindemaskiner og tildels andre Tekstilmaskiner var Tyskland endnu før Krigen afhængigt af England. Tidligere havde det ogsaa været stærkt afhængigt af Amerika med Hensyn til Værktøjsmaskiner, men havde i det væsentlige frigjort sig, hvad jeg ogsaa havde Lejlighed til personlig at overbevise mig om ved Besøg i forskellige tyske Maskinfabrikker i Sommeren 1911.

Angaaende Eksporten af Maskiner skal endnu kun anføres nogle Eksempler fra enkelte betydende Firmaer. Et Foretagende som Krupps i Essen arbejdede allerede i 70'erne for en meget stor Del for Udlandet. I Aarene 1875—1889, da Tyskland i saa høj Grad var paavirket af Tilbageslaget efter Gründertidens kunstige Opsving, var det Udførselen, der holdt dette Firma oppe. Eksporten udgjorde gennemsnitlig 64 % og i et enkelt Aar 75 % af Produktionen. Siden frembragte det stigende indenlandske Forbrug af Jernprodukter en Ændring heri. Men Eksporten udgjorde dog i 90'erne og det første Tiaar af indeværende Aarhundrede gennemsnitlig 33 % og steg i et enkelt Aar til 48 %. I den bekendte Wolf'ske Maskinfabrik i Magdeburg-Buckau, hvis Specialitet er Lokomobiler, hvoraf der i Tiden 1862—1911 byggedes 15 000 med 800 000 HK., er Produktionen i stigende Grad gaaet til Udlandet. Allerede i 1900 var det Tilfældet med omtrent $\frac{1}{4}$, og 1911 udgjorde Salget til Udlandet endog over $\frac{3}{5}$ af

hele Produktionen. Paa dette Omraade er der ligefrem Tale om Erobring fra den engelske Industri.

Trods Tysklands store Indsats i Jernindustrien, som i det foregaaende er blevet belyst fra enkelte Sider, er der dog andre Industrier, hvor Tyskland med større Ret kunde kaldes det egentlig førende Land. Jeg tænker her særlig paa Elektricitetsindustrien og visse Grene af den kemiske Industri, navnlig Tilvirkningen af kunstige Farvestoffer.

Elektricitetsindustrien er jo af forholdsvis moderne Oprindelse. Tyskeren Werner Siemens' Indførelse af Dynamoprincippet ved Fremstilling af elektrisk Kraft i 1867 er en af de Opfindelser, der har ført Elektriciteten ud fra det videnskabelige Laboratorium i den praktiske, arbejdende Verden. Og det var den samme Siemens, som ved Fremstilling af elektriske Maskiner og Artikler sammen med forskellige andre skulde erobre et vældigt Marked hele Verden over for tysk Industri. Det bekendte Firma Siemens & Halske i Berlin var ganske vist oprettet allerede 1847, men saa længe det kun gav sig af med Fremstilling af Telegrafapparater, Kabler og lignende, havde det kun begrænset Betydning. Men da fra Slutningen af 70'erne Stærkstrømsteknikken begyndte at udvikle sig, da Siemens paa en Udstilling i Berlin havde fremvist en elektrisk Bane, kom den egentlige elektrotekniske Æra. Endnu 1888 var der i Tyskland kun 15 offentlige Elektricitetsværker, men 1900 var det steget til 652 med 230 000 Kw. og 1909 1 978 med 1 162 000 Kw. Naar dertil kommer en umaadelig Udvikling af den elektriske Sporvejs- og Jernbanedrift, vil det forstaas, at der har været et stort Spillerum for den tyske elek-

triske Industri alene i Indlandet. Men dertil kommer saa yderligere den voksende Eksport til hele Verden. I 1910 udgjorde Værdien af Udførselen af alle elektrotekniske Artikler 218 Mill. Mk., medens Indførselen kun var $7\frac{1}{2}$ Mill. Mk.

Medens der ved den tyske Industritælling 1882 ikke eksisterede nogen elektroteknisk Industri i moderne Forstand, steg Antallet af beskæftigede ved Tilvirkningen af elektriske Maskiner, Apparater og Anlæg fra 26 000 i 1895 til 142 000 i 1907. Og siden maa indtil Krigen Antallet af beskæftigede være vokset stærkt. Samtidig med at Personalet er vokset saa stærkt i Antal, har der fundet en meget stærk Koncentration af Elektricitetsfirmaerne Sted. Denne Koncentration fremskyndedes især efter 1900, da under en forbigaaende sløj Tid for denne Branche adskillige af de svageste Foretagender bukkede under og lod nogle enkelte store staa tilbage, og inden for dem fandt der da atter Sammenslutninger Sted, saa at der til Slut i Grunden kun var enkelte store Koncerner. De to vigtigste dannedes ved Sammenslutning af de to Berlinerfirmaer Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft, der i det nordlige Berlin raader over en hel Bydel af Fabrikker og Værksteder, og Union paa den ene Side og ved en Koncern mellem Siemens & Halske i Berlin og Schuckert i Nürnberg paa den anden. Alene ved disse to Sammenslutninger skal der i November 1913 have været beskæftiget 83 000 Arbejdere.

Endnu mere specifik tysk er Farveindustrien, der for største Delen er nær sammenknyttet med andre Grene af den kemiske Storindustri. Skønt ogsaa denne

Industri tildels oprindelig hviler paa engelske Opfindelser, er det dog Tyskerne Hofmann og Baeyer, der især har Æren for at have udviklet Fremstillingen af Farvestoffer af Tjære. Den mest bekendte af de Fabrikker, hvor Tilvirkningen af Tjærefarver foregaar, er vel nok Badische Anilin- und Sodafabrik i Ludwigs-hafen, men desuden var der før Krigen fire andre Kæmpebedrifter, der sammen med den førstnævnte tilfredsstillede vistnok $\frac{9}{10}$ af Forbruget i Tyskland og største Delen af Verdensforbruget. To af disse, Friedrich Bayer i Elberfeld-Leverkusen og Aktiengesellschaft für Anilinfabrikation (Agfa) i Berlin dannede sammen med Badische Anilin- und Sodafabrik en Koncern, medens de to andre, Farbwerke i Höchst og Leopold Cassella & Co. i Frankfurt a/M, ligeledes havde sluttet sig sammen.

Ser man blot paa Arbejdertallet, synes Tysklands kemiske Industri og dens vigtigste Gren, Farveindustrien, før Krigen at have staaet meget tilbage i Betydning for Jernindustrien. Men ser man paa Produkternes Værdi, er Afstanden ikke saa stor. Produkterne i den samlede kemiske Industri angaves i 1908 til en Værdi af $1\frac{1}{4}$ Milliarder Mk., medens samtidig Valseværkernes Produkter var 1,1 Milliarder Mk. værd. Alene Farveindustriens Produkter, som i 1874 havde været anslaaet til en Værdi af 24 Mill. Mk., i 1900 til 120 Mill. Mk., var i 1908 215 Mill. Mk. værd, i 1912 250 Mill. Mk. Og der var her Tale om en Eksportindustri som ingen anden i Tyskland. Dette Land skal have dækket $\frac{4}{5}$ af hele Verdens Behov for kunstige Farvestoffer før Krigen. Siden 1880 har Udfør-

selen af Farveindustriens Produkter stillet sig som følger:¹⁾

	Mængde Tons	Værdi 1 000 Mk.
1880.....	8 294	53 537
1885.....	* 10 643	47 782
1890.....	19 014	58 162
1895.....	31 852	81 540
1900.....	46 858	109 172
1905.....	76 495	165 795
1910.....	84 110	193 840
1912.....	93 671	209 166

I dette Tidsrum af noget over 30 Aar er Mængden af de udførte Produkter vokset til mere end det 11-dobbelte, Værdien til omtrent det 4-dobbelte. Det maa endnu nævnes, at der i denne Periode bestandig har været nogen Indførsel af Farvestoffer. I 1882 kulminerede den med $9\frac{1}{2}$ Mill. Mk. I Aarene 1910—12 var den omtrent $6\frac{1}{2}$ Mill. Mk. aarlig.

Naturligvis er der ogsaa i mange andre Industrier i Tyskland gjort et dygtigt Arbejde, saa at Tyskland ikke blot har kunnet forsyne sig selv, men ogsaa har kunnet gøre Erobringer paa Verdensmarkedet. Men det vilde være for vidtløftigt i denne Artikel at komme

¹⁾ De i Tabellen indeholdte Oplysninger saa vel som en Del af de øvrige Meddelelser om den tyske Farveindustri er taget fra Fritz Redlich: Die volkswirtschaftliche Bedeutung der Teerfarbenindustrie. (Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen herausgeg. von Schmoller und Sering Hft. 180) 1914.

ind derpaa. Og de allerede nævnte Industrier er dog nok dem, som er de mest ejendommelige for Tysklands nyere industrielle Udvikling. Jeg skal blot tilslut give en Oversigt over Fremgangen i Bedrifter og beskæftigede i alle de forskellige Industrigrupper, som den tyske Gewerbezahlungen omfatter. (Se Tabellen S. 227).

Som det fremgaar af Tabellen, har der været nogen Tilbagegang i Bedrifternes Antal, hvad der er et Tegn paa den Koncentration i Industrien, der er karakteristisk for vor Tid. Men i Antallet af beskæftigede har der været en betydelig Fremgang, fra ca. $5\frac{1}{2}$ Mill. Personer i 1882 til lige ved 10 Mill. Personer i 1907, med andre Ord en Fremgang paa $81\frac{1}{2}$ %. Denne Udvikling er langt stærkere end den samtidige Udvikling i Befolkningens Størrelse, saa at et stedse større Procentantal af Befolkningen har fundet Beskæftigelse i Industrien. I 1882 var det omtrent 121 af 1000 Tyskere, der beskæftigedes i Industrien, men 1907 162. Gaar man de enkelte Industrigrupper igennem, vil man snart finde Tilbagegang i Bedrifternes Antal, særlig udpræget for Tekstilindustriens Vedkommende, snart nogen Fremgang. I Personalet er der derimod Fremgang i alle Grupper. Og af de relative Tal fremgaar det, at hver enkelt Gruppe med Hensyn til Antallet af beskæftigede ogsaa er kommet til at spille en større Rolle, alene med Undtagelse af Tekstilindustrien, der i 1882 beskæftigede over 2000 af hver 100000 Indbyggere i Riget, men 1907 kun omtrent 1760, og Beklædnings- og Rengøringsindustrien, hvor Tallene var henholdsvis 2786 og 2526. Det maa bemærkes, at der i denne Oversigt over Tysklands Industrier mangler Raajernsproduktion, Staalproduktion og Valseværker,

Oversigt over den tyske Industris Udvikling 1882—1907.

Industrigrupper:	Bedrifter		Beskæftigede Personer			
	1882	1907	Absolute Tal		Pr. 100 000 Indb.	
			1882	1907	1882	1907
Sten- og Jordindustri	59 772	52 435	349 196	770 563	722	1 249
Metallforarbejdning	177 347	166 663	459 713	937 020	1 016	1 518
Tilvirkning af Maskiner, Apparater m. m.	94 807	108 467	356 089	1 120 282	787	1 815
Kemisk Industri	10 438	11 133	71 777	172 441	159	280
Tilvirkning af Lysstoffer, Fedt, Olie	10 314	7 273	42 705	93 010	94	151
Tekstilindustri	406 574	161 218	910 089	1 088 280	2 013	1 763
Papirindustri	16 665	21 234	100 156	230 925	222	374
Læderindustri	49 642	54 043	121 532	206 973	260	335
Træindustri	284 502	241 375	469 695	771 059	1 039	1 249
Tilvirkning af Nærings- og Nydelsesmidler	288 771	359 924	743 881	1 239 945	1 645	2 009
Beklædnings- og Rengøringsindustri	949 704	870 935	1 259 791	1 558 848	2 786	2 526
Byggeindustri	184 698	232 654	533 511	1 563 594	1 180	2 533
Grafisk Industri	10 395	20 152	70 006	208 852	155	338
Kunstnerisk Industri	8 669	12 605	15 388	30 178	34	49
Tilsammen	2 552 298	2 320 111	5 503 529	9 991 970	12 112	16 189

der regnes ind under Bjergværksdriften. Selv om den nævnte Oversigt kunde trænge til at suppleres paa forskellig Maade, maa den dog her være tilstrækkelig til at vise, at Tyskland før Krigen med større og større Ret kunde kaldes en Industristat.

II.

At der i Tyskland selv maatte være en gennemgaaende Tilfredshed med den Udvikling i industriel Retning, som vi i det foregaaende har beskæftiget os med, er en Selvfølge. Tanken paa Tysklands industrielle Fremskridt har netop været et af de Næringsstoffer, hvorefter den højststemte tyske Patriotisme og Troen paa Tysklands kulturelle Mission har levet. Patriotisme kan jo næres paa mange forskellige Maader. Men den, der har opholdt sig baade i Amerika og Tyskland, navnlig i Berlin, vil være klar over, at den amerikanske saa vel som den tyske Patriotisme for en stor Del lever af Tal, af Statistik. At være talmæssigt i Spidsen paa et eller andet Omraade er den foreliggende Opgave, og lykkes det at naa dertil, saa svulmer Nationalstoltheden. Og i de Tal, der betegner Tysklands høje industrielle Standpunkt før Verdenskrigen, har baade de ledende Mænd og den store Befolkning fundet et saadant Middel til med endnu større Kraft end før at kunne istemme: Deutschland, Deutschland über alles.

Et godt Eksempel paa denne højststemte patriotiske Begejstring for Tysklands materielle og navnlig industrielle Fremskridt foreligger i Karl Helfferichs Bog „Deutschlands Volkswohlstand 1888—1913“, der ud-

kom som et Slags Jubilæumsskrift i Anledning af Kejser Wilhelms 25 Aars Jubilæum som preussisk Konge og tysk Kejser. For øvrigt nøjes Forfatteren ikke med at fremhæve den stærke Stigning af Produktionen baade af Kul og Jern og andre Produkter, men han søger ogsaa at hævde, paa Grundlag af Indkomststatistikken, at den Velstand, som er skabt ved Produktionen, særlig skulde være kommet de lavest stillede eller rettere sagt de lavest beskattede til gode. Dette Resultat af hans statistiske Fremgangsmaade er dog sikkert med Rette blevet bestridt af Kuczynski og andre.

Men over for denne stærke Begejstring for Tyskland som Industristat, som Helfferichs Bog kun er et af de seneste Eksempler paa, gjorde der sig allerede i Tiden omkring Aarhundredskiftet en Opposition gældende, hvis Hovedleder var Adolph Wagner, men som ogsaa omfattede adskillige andre Socialøkonomer. Wagner skrev først nogle Artikler, og disse udgav han derefter i 1901 i udvidet Form i sin Bog „Agrar- und Industriestaat“, der allerede Aaret efter udkom i en ny Udgave. Medens Wagner og hans Tilhængere udtrykte deres Betænkelighed ved Tysklands Udvikling til Industristat, optraadte paa den anden Side en Række Socialøkonomer, blandt hvilke Lujo Brentano er den navnkundigste, som Industristatens Forsvarere. Brentano har kortest og klarest fremsat sit Standpunkt i „Das Freihandelsargument“, der er fremgaaet af et Foredrag i Aaret 1900, senere er han vendt tilbage til Spørgsmaalet i „Die deutschen Getreidezölle“ og andendets.

Hvad er det da, som Wagner og hans Tilhængere

frygtede ved Tysklands industrielle Udvikling? Først og fremmest betragter de Industristaten kun som et Overgangsstadium, idet de mener, at de højtudviklede Industrilande under frygtelige Krisefænomener maa vende tilbage til Agrarstadiet. Ligesom den marxistiske Socialisme mener, at Kapitalismen bærer Døds- spiren i sig, og at dens Tidsalder maa ende med et vældigt Sammenbrud, saaledes mener ogsaa „die Anti- Industriestaatler“, at den nuværende Industristatsudvik- ling saa vel i England som i Tyskland bærer Døds- spiren i sig. Raastofstaterne forøger efterhaanden deres Folkemængde saadan, at de ikke længer er i Stand til som før at undvære Fødemidler og Raastoffer til Indu- stristaterne, og samtidig oparbejder de selv en Industri, saa at de ikke længere er henviste til at indføre Indu- striprodukterne udefra. Og saa staar Industristaterne der og er nødtte til, hvis de overhovedet vil eksistere, at skrue Udviklingen tilbage til Agrarstadiet. Men bedre havde det været, mener Tilhængerne af denne Anskuelse, om man gennem Agrartold og ved andre Foranstaltninger havde ophjulpet Landbruget og for- hindret Industrien i at løbe fra det.

Wagner anvender i „Agrar- und Industriestaat“ megen Statistik paa at vise, hvordan England forment- lig arbejder paa sin egen Undergang som Industristat. I den sidste Menneskealder af det nittende Aarhun- drede er den engelske Udførsel af Industriprodukter mere og mere gaaet bort fra egentlige Forbrugsartikler og mere og mere kommet til at omfatte Produktions- midler, navnlig Maskiner. Og dette betyder, at det Udland, hvortil disse Produktionsmidler udføres, i sti- gende Grad frigør sig, at det efterhaanden værner sig

til selv at producere de Forbrugsartikler, som det før fik fra England. Sluttelig vil det ogsaa frigøre sig ved Frembringelsen af Produktionsmidler. Og saa vil England staa tilbage kun med sit indenlandske Marked.

Men der er ogsaa andre Ting end Fremtidsudsigteene, som gør Industristatens Modstandere bekymrede. Det er i Tyskland hævdet, at den industrielle Udvikling med Befolkningens Samling i Byerne truer den tyske Værnekraft. Det er bekendt, at Byboerne gennemgaaende afgiver et daarligere Soldatermateriale end Landboerne. Og endnu langt mere end denne militære Overvejelse har en anden Overvejelse, som staar i Forbindelse med Spørgsmaalet om Krig og Fred, gjort sig gældende. For det Tilfælde, at en Krig skulde udbryde, vilde det være højst uheldigt, saaledes som det jo ogsaa har vist sig, at Landet i saa høj Grad var henvist til Tilførsler fra Udlandet baade af Næringsmidler og Raastoffer. Det gjaldt over for denne truende Fare om i Tide at sikre sig, at der i selve Landet kunde frembringes saa mange Landbrugsprodukter som muligt, og det maatte væsentlig ske ved en stærk Beskyttelse for Landbruget. Det samme gælder de andre raastoffrembringende Erhverv.

Men ogsaa bortset fra Krigsforhold nærede man inden for denne Kreds Bekymring for Tysklands industrielle Udvikling. Man henviste navnlig til de sørgelige sociale Forhold, som formentlig først og fremmest skulde skyldes Udviklingen fra Landbruget over mod Industrien. Først under disse Forhold er det, at Modsætningen mellem Kapital og Arbejde træder skarpt frem, og at socialistiske og andre samfundsomstyrtende Teorier faar Magt. Der er endog blevet argumenteret

med, at denne Bevægelse skulde medføre en Nedgang i Arbejdslønnen. Thi naar Landbruget gaar tilbage, maa en hel Del Arbejdere paa Landet blive ledige og strømme til Byerne, hvor da det store Udbud af Arbejde maa trykke Lønnen. Og desuden er det blevet fremhævet, at de forskellige Industristaters Konkurrence paa Verdensmarkedet maa føre til Nedgang i Priserne og derigennem ogsaa til en Sænkning af Lønniveauet.

Over for disse og andre Betæneligheder har saa Brentano og andre talt Industristatens og Frihandelens Sag. Foruden Brentano kan særlig nævnes Dietzel, som bl. a. har skrevet om dette Spørgsmaal i „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“, Helfferich og Friedrich Naumann, hvis interessante Bog „Neudeutsche Wirtschaftspolitik“ stærkt betoner Frihandelens Velsignelser og Agrartoldens socialpolitiske Skadelighed. Vi skal her gaa lidt nærmere ind dels paa Brentanos Tankegang i „Das Freihandelsargument“, dels paa et af de nyeste Forsvarsskrifter for Industristaten, som er fremkommet under selve Verdenskrigen.

Brentano forsvarer Industristaten og Frihandelen ikke blot fra et Konsument-, men ogsaa fra et Producentstandpunkt. „Naar vi vil lære Frihandelsargumentet at kende, maa vi glemme alle Særinteresser og kun fæste Blikket paa Fællesinteressen. Og ikke blot Fællesinteressen, for saa vidt alle Mennesker er Konsumenter og som saadanne har Interesse i at tilfredsstille deres Behov saa fuldkomment som muligt, men med den ringest mulige Bekostning, men ikke mindre Folkets Produktionsinteresse, for saa vidt det har den Interesse, at de nationale Produktivkræfter finder Anvendelse paa en Maade, som afkaster det størst mulige

Overskud ud over de anvendte Produktionsomkostninger, og som, idet den sikrer det nationale Arbejde det største Udbytte, den nationale Kapital den største Vinding, fører til den størst mulige Tilvækst i den nationale Rigdom.“

Det er Frihandelen, mener Brentano, som fører det enkelte Land til at producere det mest mulige. Og han vender sig med stor Energi mod den Tale, der føres af mange Erhvervs Repræsentanter, at der maa Beskyttelse til, for at Erhvervet kan bevares, og at der vel nok kan ske en Fordyrelse af Varerne derved, men til Gengæld skaffes der Arbejde. Brentano minder i denne Sammenhæng om en Begivenhed, der foregik i Hochdorf i Bayern i 1730'erne. En Bonde her havde opfundet en Tærskemaskine, men en Kommission, der var udsendt fra München for at tage den i Øjssyn, befalede efter først at have beundret Maskinen, at denne skulde tilintetgøres, og at Opfinderen skulde betale Kommissionens Omkostninger. Saaledes beskyttede man dengang Tærskearbejdet. Der blev en hel Del mere af det, end hvis Maskinen havde udøvet sin Virksomhed. Men det var klart, at Landet blev ikke rigere, men fattigere ved, at man forbød at bruge et Hjælpemiddel ved Produktionen.

Saaledes sker der ogsaa nutildags et stort Tab, naar Producenterne beskyttes og anvender større Arbejdskraft, end der ellers vilde være nødvendigt. Naar én Vare, f. Eks. Korn, bliver dyrere paa Grund af Beskyttelse eller Forhindring af Fremskridt, saa faar Konsumenterne mindre Raad til at tilfredsstille andre Behov. Og derved maa nødvendigvis de, der producerer til saadanne andre Behovs Tilfredsstillelse, lide.

Men det samme, som gælder om to indenlandske Erhvervsgrene i deres indbyrdes Forhold, det gælder ogsaa, naar man sammenligner den samme Erhvervsgren i to forskellige Lande. Naar man i Stedet for at indføre Rug fra Rusland, hvor det kan produceres billigere, ved Toldbeskyttelse søger at fremme den tyske Produktion af Rug, hvorved Omkostningerne ved at skaffe sig Rug bliver større, saa hindrer man samtidig andre tyske Erhvervsgrene fra at udvikle sig. Naar det russiske Korn paa Grund af Toldbeskyttelsen hindres fra at komme ind, bortfalder ogsaa Produktionen af det, som skulde udføres som Vederlag for det russiske Korn. De tyske Forbrugere lider Skade, og den tyske Produktion udfolder sig ikke saa stærkt, som den kunde.

Industristaten har den Fordel frem for den rene Agrarstat, at den kan optage og beskæftige sin voksende Befolkning. Saa længe Folkene ikke kendte nogen anden Produktionsgren end Landbruget, maatte de, naar Befolkningen voksede, skaffe sig af med Overskuddet enten ved Udvandring eller ved at udsætte Mennesker for Sultedøden. Men naar Handel og Industri har udviklet sig, er der Plads for den voksende Befolkning i disse Erhvervsgrene. Da falder den Mulighed bort, at et Land staar tilbage for Ulandet med Hensyn til samtlige Produktionsbetingelser. Og der bliver mere Plads for nye Produktionsgrene, fordi med Befolkningens Vækst ogsaa Afsætningsmulighederne tiltager.

Brentano er ikke blind for, at den opdragende Beskyttelsestold, som Hamilton i Nordamerika, Grev Chaptal i Frankrig og ikke mindst Friedrich List i Tyskland har været Talsmænd for, kan have sin store

Betydning. Og den har haft store Resultater at opvise i de nævnte Lande. Men hvor det gælder Agerbruget, der er Beskyttelsestold ikke paa sin Plads. Der passer Lists Ord: „At ville hæve det indre Agerbrug ved Beskyttelsestold er et taabeligt Foretagende“. Og hvad andre Erhvervsgrene angaar, saa var allerede i 70'erne i det mindste i Tyskland de fleste af disse naaet saa langt, at de kunde undvære Krykkerne. De nye industrielle Beskyttelsestoldsatser, som fra Slutningen af 70'erne kom frem i Tyskland, havde ikke det mindste at gøre med Lists Opdragelsestold. De virkede i Forbindelse med Kartelbevægelsen til en Ophævelse af den indenlandske Konkurrence, saa at Prisniveauet kunde staa højere end paa Verdensmarkedet. Det førte lige ud i de absurde Resultater, at mens man fuldt ud udnyttede Toldbeskyttelsen til at holde de indenlandske Priser høje, kunde man sælge til Udlandet til lave Priser. De indenlandske Konsumenter blev nødsagede til at betale Tilskud til Udlandets billige Forsyning.

Saa vidt Brentano. De fleste Socialøkonomer vil utvivlsomt i alt væsentligt give ham Ret i hans Betragtninger og hans Syn paa Forholdene i Tyskland. Men selv om Frihandelsmændenes Syn var det rigtige under Forudsætning af almindelige fredelige Forhold, havde jo dog Beskyttelsesmændene, „Die Anti-Industriestaatler“, altid Krigen i Baghaanden som den, der vilde vise, hvilke Farer Industristaten rummede. Det maa jo ogsaa indrømmes, at der under Verdenskrigen har vist sig Vanskeligheder for de moderne Industristater, og særlig for Tyskland, som Fortidens Agrarstater ikke kendte til eller i alt Fald kun i ringe

Grad kendte til. Men paa den anden Side kan det vel nok siges, at de Erfaringer, som man i saa Henseende har gjort, snarere maa tages som et Argument mod Krigen og for Folkenes Forbund end et Argument mod Industristaten og for Agrarstaten.

I al Fald er det interessant at se, at der netop under Krigen fra tysk Side er kommet et nyt Indlæg mod Beskyttelsen og for Frihandelen. Det er en Bog af Dr. Carl von Tyszka, som tidligere har gjort sit Navn kendt ved nogle Undersøgelser om Løn og Leveomkostninger i Tyskland og andre Lande. I sin sidste Bog, der udkom i Efteraaret 1916, altsaa efter at Krigen havde varet to Aar, behandler han de moderne Industristaters verdensøkonomiske Problem.¹⁾

Selve dette Problem, hvorefter Bogen har Navn, formulerer han nærmere saaledes: „Hvorledes skal Staten stille sig til den begyndende Indfletning i Verdensøkonomien? Er Raastof- og særlig Næringsmiddeltilførselen fra andre Lande nødvendig i uindskrænket Maal; eller maa Befolkningen ganske som hidtil nøjes med de hjemlige Jordprodukter? Er det Maal, som de moderne Industristater bør tilstræbe, en saa vidtgaaende Indfletning som muligt i Verdensøkonomien og saa stærk en Tilpasning som muligt til Verdensmarkedet, eller skal Staten, saa vidt som det er gør ligt, være sig selv nok og holde sig saa uafhængig som muligt af Verdensøkonomien“?

Ligesom Adolph Wagner beskæftiger Dr. von Tyszka sig meget med den engelske Frihandel, men

¹⁾ Dr. Carl von Tyszka: Das weltwirtschaftliche Problem der modernen Industristaaten, Jena 1916, jfr. Alf Ussings indgaaende Behandling af Bogen i „Industristaternes Toldpolitik“ (Nationalekonomisk Tidsskrift 1917, S. 120).

modsat denne for at prise den. For at vise Frihandelsens heldbringende Virkninger anfører han en Statistik over Englands Udførsel i 1849—69, den første Snes Aar af Frihandelsæraen. Fra 63.⁶ Mill. £ i 1849 steg Udførselen til 189.⁹ Mill. £ i 1869. Og om end med mindre Hastighed har Udviklingen fortsat sig til vore Dage, saa at Udførselsværdi i 1911 var 454 Mill. £. Ganske vist er Indførselen steget endnu stærkere, men dette betyder, som Forfatteren rigtig gør opmærksom paa, i dette Tilfælde utvivlsomt kun, at England kan drage Varer hjem som Renter af Kapitaler, det havde anbragt i Udlandet, og som Fragt og Betaling for andre Tjenester. Forfatteren gør sig særlig Umage for at vise, at medens de forskellige prohibitive Forholdsregler, som det engelske Landbrug kom ind under i Begyndelsen af det nittende Aarhundrede, i Virkeligheden havde en lammende Indflydelse paa dette Erhverv, blev Frihandelen med Landbrugsprodukter til en Spore for Landmændene. Derfor gik de, da den oversøiske Konkurrence begyndte at føles stærkt i Slutningen af 70'erne, ikke til Grunde, men Frihandelen satte dem i Stand til at gaa over til fortrinsvis at fremstille dyriske Produkter.

Som Modsætning til England opstiller Forfatteren saa Tyskland, hvor man har søgt at løse det verdensøkonomiske Problem gennem den økonomiske Selvtilstrækkelighed, men efter hans Mening med et uheldigt Resultat. Ganske vist kan han naturligvis ikke lukke Øjnene for de store økonomiske Fremskridt, som Tyskland har gjort. Men herom siger han: „Tyskland blev en blomstrende Industri-Handels-Stat, ikke ifølge sin saakaldte „prøvede økonomiske Politik“, men fordi

de konkrete Grundbetingelser derfor forelaa i dets Befolkningstilvækst, Klima, Landets Jordbundsforhold, Teknikkens Stilling og ikke mindst i dets Befolknings Energi og Intelligens“. Det er den økonomiske Politik, Handelspolitikken, han kritiserer.

Angaaende Agrarbeskyttelsen indrømmer han, at man derigennem har opnaaet, at Indførselen af Nærings- og Nydelsesmidler ikke er steget saa stærkt, som man ellers maatte have ventet. Særlig gælder det Indførselen af Korn. Indtil Aarhundredskiftet steg Indførselen af Brødkorn, men fra da af har Indførselsoverskuddet af Hvede omtrent holdt sig konstant, medens der af Rug fra 1908 til 1913 var et stigende Udførselsoverskud. Ganske vist er saa Indførselen af andre Nærings- og Nydelsesmidler steget; i alt var Indførselen af disse i 1893 1 545.⁸ Mill. Mk., men i 1913 3 353.³ Mill. Mk. Men Korntolden kan dog siges at have vist tydelige Virkninger. Dette er imidlertid opnaaet paa Konsumenternes Bekostning. Sammenlignes Hvedeprisen i England-Wales og i Tyskland, vil man for de senere Aar finde, at den er langt højere i det sidstnævnte Land. Og Forskellen har nærmest været stigende. 1901 kostede 1 000 kg Hvede i England 123, men i Preussen 162 Mk., 1913 betalles for samme Kvantum i England 145, men i Preussen 196 Mk.

Hvad Beskyttelsen for den tyske Industri angaar, paaviser Forfatteren, at denne ikke blot er skadelig for Konsumenterne, men at den Maade, hvorpaa Beskyttelsen er lagt, nærmest modarbejder Formaalet. Der anføres en Statistik, hvoraf det fremgaar, at Tolden i Forhold til de fortoldede Varers Værdi udgjorde i 1913 for Nærings- og Nydelsesmidler 23 %, for levende

Dyr 8 %, for færdige Varer 15 %, for halvfærdige Varer 5 % og endelig for industrielle Raastoffer 27 %. Det overrasker unægtelig, at der gennem Fordyrelse af Industriens Raastoffer er lagt en saa kraftig Dæmper paa den egentlige industrielle Beskyttelse.

Over for den stærke Fremhævelse af Stigningen i Arbejdslønnen, som bl. a. Helfferich gør gældende i sin ovenfor omtalte Bog, stiller von Tyszka Stigningen i Leveomkostningerne, der jo netop for en stor Del skyldes Tolden paa Levnedsmidler. Alene fra 1900 til 1912 steg Husholdningsudgifterne efter Priserne i Preussen med 38 %. Og dertil kommer den stærke Stigning i Huslejen, i Priserne paa Kul og Petroleum, Beklædningsgenstande m. m., saa at man skulde kunne sætte Fordyrelsen i en tysk Arbejderfamilies Livsforholdene fra 1900 til 1912 til 45—50 %. For Bjergarbejderne i Distriktet Dortmund steg Lønnen 1900—12 med 16.7 %, Husholdningsudgifterne med 38.3 %, saa at Lønnens Købekraft, naar den 1900 sættes til 100, 1912 kun var 85.2. Derimod har Forholdene udviklet sig anderledes i England, hvor den økonomiske Politik har været en Konsument- og ikke en Producentpolitik. Der har Lønforhøjelserne medført virkelig Forbedring af Arbejdernes Kaar.

Medens Forfatteren i største Delen af Bogen opererer med Forholdene før Krigen, kommer han dog ogsaa ind paa at omtale den Lære, som kan drages af denne. Ved Krigen er der skabt et nationaløkonomisk Eksperiment; for første Gang er den fuldstændige økonomiske Isolering af en Industristat blevet til Virkelighed. Dette Eksperiment har understreget to Kendsgerninger. Den ene er den, at Tyskland er i

højeste Grad afhængig af Verdensøkonomien, og at der derfor faktisk maatte vise sig Mangel paa saa at sige alle Omraader. Selv om man under Krigen har slaaet sig igennem, har det dog vist sig, at det faktisk er umuligt, at en Industri- og Handelsstat kan være selvtilstrækkelig. Den anden Kendsgerning er den, at Producentpolitikken i Fredens Dage har ført til, at Producenterne under Krigen i højeste Grad har beriget sig, saa at den sociale Kløft er blevet uddybet. Med Hensyn til dette sidste turde det maaske dog kunne indvendes, at ogsaa i Lande, hvor der ikke er Agrartold, og hvor der i det hele ikke er drevet Producentpolitik i særlig Grad, har Krigens Uddyben af den sociale Kløft vist sig. Krigens uheldige sociale Virkninger skyldes vel netop Krigen selv med dens Højkonjunktur og med dens Hidsen af Spillelidenskaben og Vindelysten hos Mennesker.

Det er værd at mærke, at von Tyszka heller ikke ser Frelsen i det Mellemeuropa, som bl. a. Naumann har været saa ivrig for, d. v. s. en Sammenslutning af Firemagtsforbundet og nogle flere Balkanstater. Han gennemgaar de vigtigste Varer, som Tyskland væsentlig maatte faa fra Udlandet, og han undersøger saa, hvor stor en Del „Mellemeuropa“ bidrog med ved Indførselen af disse Varer. Med Hensyn til Raastoffer deltog de nævnte Lande kun ubetydeligt ved Indførselen af Bomuld, Uld, Jute, Kautschuk og Jernmalm (ikke engang 1 % af den samlede Indførselsværdi), noget mere ved Indførselen af Raasilke (2.2 %), Skind og Huder (5—6 %), Hør og Hamp (7 %). Kun Naaletræ og Petroleum indførtes i forholdsvis stort Omfang fra Mellemeuropa (henholdsvis 26 % og 21.5

o/o). Ved visse Agrarprodukter var Mellemeuropas Andel ret betydelig. Det gælder navnlig Maltbyg (85 o/o), men ogsaa Æg (43 o/o), Hornkvæg (36 o/o), Fjerkræ (16 o/o) og Mask (15 o/o). Men med Hensyn til de vigtigste Levnedsmidler og Foderstoffer var Indførselen fra Mellemeuropa dog kun ringe. Af Hvede indførtes saaledes kun 4 o/o, af Fedt og Fedtstoffer 1 o/o, af de vigtigste Foderstoffer som Klid, Oliekager og Majs kun 5—8 o/o. Altsaa kan Tysklands Vej til økonomisk Selvstændighed heller ikke gaa gennem Tilslutningen til Mellemeuropa.

Det Spørgsmaal, som von Tyszkas Bog løber ud paa, er da, om Tyskland skal drive Kontinentaløkonomi eller Verdensøkonomi. Og han er ikke i Tvivl om, at det er den sidste, Vægten maa lægges paa. England er for ham et lærerigt Eksempel i den Retning. Han anser det for sandsynligt, at ligesom Englands Landmænd efter Fastlandsspærringen raabte højt paa Statens Beskyttelse, saaledes vil det ogsaa gaa i Tyskland, naar der atter kan komme Tilførsler. Men det gælder saa om at møde disse Bestræbelser med en liberal-demokratisk økonomisk Politik, der beskytter den brede store Masses Arbejde mod Kapitalbesiddelsens Overmagt. „I den uhindrede Sammenfletning med Verdensøkonomien ligger Tysklands Fremtid. Hvem der vilde hindre Tyskland deri, vilde spærre det Vejen til dets Storhed“.

Saaledes har Spørgsmaalet Agrar- eller Industristat ogsaa staaet paa Dagsordenen under Krigen, og det vil heller ikke efter Krigen blive fjernet derfra. Kun kan man, saaledes som Forholdene har udviklet sig, spørge, om ikke de Omdannelser, som Krigen og det

efterfølgende Kaos har fremkaldt, vil sætte Landet tilbage paa en tidligere Tids Standpunkt. Jeg skal derfor i det følgende søge at kaste lidt Lys over den Omdannelse af Tysklands Industri, som Krigen har medført.

III.

At følge den Omdannelse, som Tysklands økonomiske Liv og særlig dets Industri er undergaaet i Krigsaarene, er ikke let. Offentliggørelsen af visse Dele af den økonomiske Statistik, f. Eks. Statistikken over Omsætningen med Udlandet, blev straks standset. Hvad Udenrigshandelen angaar, hører der dog ikke megen Divinationsevne til at afgøre, at den er blevet meget føleligt indskrænket, ja paa visse Omraader er saa godt som ophørt paa Grund af Blokaden. Før Krigen udgjorde Indførselen fra de fjendtlige Lande 33 %, fra de europæiske neutrale Lande 12.8 % og fra de under Krigen med Tyskland forbundne Lande kun 8.8 % af den samlede Indførsel. Og af Udførselen gik 41 % til de fjendtlige europæiske Lande, 22 % til de neutrale europæiske Lande og kun 12 % til de med Tyskland forbundne Lande. Selv om altsaa Omsætningen med de forbundne Lande og de europæiske neutrale Lande er steget en Del, maa der, hvad ogsaa alt tyder paa, være sket en kolossal Reduktion i Handelen med Udlandet, og denne Reduktion maa særlig have ramt industrielle Raastoffer som Uld, Bomuld, Kobber m. m.

Men ogsaa Statistikken over Tysklands egen Produktion er dels blevet standset, dels i al Fald udfør-

selsforbudt. Efter at Krigen havde varet to Aar, op-
 hørte saaledes den „Volkswirtschaftliche Chronik“, der
 følger med „Jahrbücher für Nationalökonomie und
 Statistik“, at blive forsendt til Udlandet, og selv efter
 at den nu efter Krigen er fremkommet, er de positive
 Oplysninger, som den giver, særlig om Industrien
 under Krigen, kun magre. Heller ikke en Bog, der
 er udgivet i Foraaret 1919 og efter Titelen handler om
 Verdenskrigens Indvirkning paa det tyske Folk, giver i
 sine Afsnit om økonomiske Forhold videre mange
 Data for Tiden efter Krigens Udbrud. Derimod har
 denne Bog stor psykologisk Interesse ved at vise, hvor-
 dan de fleste Tyskere endnu i Foraaret 1918 levede
 under et sjæleligt Højtryk, der ikke tillod dem at se
 anden Udgang paa Krigen end Tysklands Sejr.¹⁾ I
 det følgende skal derfor kun fremdrages nogle spredte
 Træk, mens der først senere vil foreligge Materiale til
 at kunne følge Krigens Indvirkning paa den tyske In-
 dustri mere i Enkeltheder.

Der indtraadte i Tyskland som hos os en meget
 vidtstrakt Arbejdsløshed under den første Forvirring
 efter Krigens Udbrud. Men denne fortog sig lidt efter
 lidt, og i Aaret 1917, efter at den civile Arbejdsplicht
 var indført, naaede man ned paa et Minimum, som
 Statistiken ikke før har registreret. Beretningen fra en
 Række Arbejderforbund udviste i Aarene 1908—13 en

¹⁾ Der Weltkrieg in seiner Einwirkung auf das deutsche Volk. Herausgeg. von Max Schwarte. Leipzig 1918. I Bogens fjerde Del findes Afhandlinger om Forvaltning, almindelig Økonomi, Landbrug (af Professor Wygodzinski), Industri, Teknik, Handel og Samfærdselsvæsen. Femte Del bestaar af en Afhandling om Kvindeliv og Kvindearbejde af Dr. Gertrud Bäumer.

Arbejdsløshed, der variede fra 3.2 % i December til 2.1 % i September og Oktober. Men i 1914 steg Arbejdsløsheden i August til 22.1 % og var i September 15.7 %, i Oktober 10.9 %. Derefter gik Arbejdsløsheden rask ned, og allerede i April 1915 var den under 3 %. I Resten af Aaret 1915 holdt den sig paa noget over 2½ %, i 1916 var den højest i Februar med 2.8 %, lavest i December med 1.6 %, i 1917 stod Januar højest med 1.7 %, Oktober og November lavest med 0.7 %, og hermed var Lavpunktet naaet.

Men at Arbejdsløsheden saaledes afløstes af Arbejdstravlhed under Krigen betyder ikke, at alle de enkelte Fag igen kunde beskæftige deres Arbejdere eller rettere dem af deres Arbejdere, som ikke var indkaldt til Krigstjeneste. Der var nogle Fag, som afgav Arbejdere til andre, der skete en Forskydning over mod de forskellige Krigsindustrier. Til de tabende Fag hører Byggeindustrien, der næsten blev lammet. Halvandet Aar efter Krigens Udbrud regnede man, at der ikke var mere end 600 000 Arbejdere tilbage i denne Industri mod det tredobbelte Antal før Krigen. Ogsaa Tekstilindustrien maatte hurtig indskrænkes af Mangel paa Raastoffer. Derimod blomstrede alle Krigsindustrier, og her var Beskæftigelse at finde ikke blot for de hidtilværende Arbejdere, som ikke var indkaldt, men ogsaa for et voksende Antal af Kvinder og unge Arbejdere.

Vigtigst blandt Krigsindustrierne var forskellige Grene af Metalindustrien. Disse blev ved Krigens Udbrud ramt haardt derved, at Produktionen af deres vigtigste Raastof, Jernet, gik stærkt tilbage. I de før-

ste 7 Maaneder af 1914 svangede den tyske Raajernsproduktion omkring $1\frac{1}{2}$ Mill. Tons om Maaneden, men i August var den kun 588 000 Tons, i September 580 000 Tons. Nu steg den atter og var i Januar 1915 874 000 Tons, i Januar 1916 1 078 000 Tons, godt $\frac{2}{3}$ af, hvad den havde været før Krigen. I Løbet af 1916 standsedes Offentliggørelsen af Produktionsstatistikken.¹⁾

Interessant er det at følge Medlemsbevægelsen inden for det store tyske Metalarbejderforbund, der ved Krigens Udbrud havde 534 000 Medlemmer. I Løbet af August Maaned 1914 sank Antallet, væsentlig vel paa Grund af Indkaldelserne, til 378 000, og i de følgende $1\frac{1}{2}$ Aar var der en stadig Nedgang, saa at Medlemstallet i Marts Maaned 1916 kun var 225 000. Men saa steg det atter, var ved Udgangen af 1916 247 000, ved Udgangen af 1917 388 000 og i Midten af 1918 431 000. Forhøjelsen efter Begyndelsen af 1916 skyldes kun i ringere Grad Tilbagevenden fra Hæren, men mere Optagelse af helt nye Arbejdere, ikke mindst kvindelige Arbejdere. Arbejdsløsheden for Metalarbejderforbundets Medlemmer sank efterhaanden til et rent Minimum; i Midten af 1918 var den saa-

¹⁾ Efter at ovenstaaende var skrevet, er der fremkommet Meddelelser om Raajernsproduktionen indtil Oktober 1918. Gennem hele 1916 var Produktionen godt 1 Mill. Tons pr. Maaned, højest i Oktober med 1 161 000 Tons. Paa et lignende Standpunkt stod Produktionen ogsaa i 1917, hvor den dog baade i Februar og December var nede under 1 Mill. Tons, og i de fleste Maaneder af 1918. I Januar bragte Strejkebevægelsen dog en vældig Nedgang til 434 000 Tons, altsaa lavere end i Maanederne efter Krigens Udbrud, og i Februar var Produktionen kun 893 000 Tons. Se Tidsskrift for Industri 1919 Nr. 3.

ledes kun 0.13 %. Den samme Bevægelse i Medlemstallet finder vi for de tyske „frie“ Fagforeninger som Helhed. Medlemstallet var ved Udgangen af 1913 2 525 000, deriblandt 228 000 Kvinder. Ved Udgangen af 1914 var der kun 1 503 000, ved Udgangen af 1916 945 000, men ved Udgangen af 1917 var Medlemsantallet atter steget til 1 275 000, hvoraf 333 000 Kvinder. De kvindelige Medlemmer var altsaa $1\frac{1}{2}$ Gang saa mange som før Krigen.

Ikke alene denne Opgang i de kvindelige Fagforeningsmedlemmers Antal er Vidnesbyrd om, hvilken stigende Rolle Kvindearbejdet er kommet til at spille under Krigen. Der er mange andre Vidnesbyrd derom. Metalarbejderforbundet foretog i August—September 1916, altsaa efter to Aars Krig, en Undersøgelse over Kvindernes Arbejde i Metalindustrien. Før Krigen fandtes der 64 000 kvindelige Arbejdere i de Bedrifter, som omfattedes af Undersøgelsen, men to Aar senere var det 267 000, hvoraf 227 000 stod i Krigsindustriens Tjeneste. Men trods den stærke og utilfredsstillede Efterspørgsel efter kvindelig Arbejdskraft steg Kvindernes Løn i Forhold til Mændenes dog ikke. Kun i forholdsvis faa Tilfælde fik Kvinder den samme Løn som Mænd for samme Arbejde.

Til Belysning af Kvinde- og Børnearbejdets tiltagende Betydning under Krigen kan ogsaa anføres nogle Tal fra den preussiske Fabrikinspektions Beretning for Aaret 1917. Det samlede Antal beskæftigede mandlige og kvindelige Arbejdere var trods Krigen kun gaaet ubetydeligt tilbage, nemlig fra 3 634 000 i Aaret 1913 til 3 531 000 i Aaret 1917. Men Antallet af Mænd over 18 Aar var gaaet tilbage fra 2 662 000

til 1 956 000. Til Gengæld var Antallet af Kvinder over 18 Aar steget fra 688 000 til 1 241 000, medens Antallet af unge Arbejdere af begge Køn i Alderen 16—18 Aar var steget fra 280 000 til 328 000. Det var altsaa særlig Anvendelsen af voksne Kvinder, som tog til.

Der har under Krigen fundet en stærk Koncentration af de industrielle Bedrifter Sted, tildels gennem Regeringens Indgriben. Saaledes finder man i „Korrespondenzblatt der Generalkommission der Gewerkschaften Deutschlands“ følgende Beskrivelse af Bedrifternes Vækst: „Paa økonomisk Omraade har Krigen medført en fuldstændig Omgruppering af alle Erhvervsforhold. Efter Tilintetgørelsen af talløse Smaabedrifter gennem deres Besidderes Indkaldelse til Krigstjeneste begyndte en sand Opklækning af Storbedrifter i alle Grene af Krigsleveringerne. Nye Foretagender voksede i Vejret saa at sige paa en Nat, af Smaabedrifter blev Middelbedrifter, af Middelbedrifter Storbedrifter. Fabrikker, som tidligere havde beskæftiget nogle Hundrede Arbejdere, talte nu Tusinder af dem. Krupp havde før Krigen omtrent 30 000 Arbejdere, nu beskæftiger han en Hær paa over 100 000 Arbejdskraft. I ensomme Landsbyer, hvor forhen aldrig en Fabrikskorsten har røget, er der opstaaet Kæmpebedrifter med Titusinder af mandlige og kvindelige Arbejdere, med Skinneanlæg og Boligkolonier“.

Særlig tog Omdannelsen af Industrien Fart efter Indførelsen af den civile Arbejdspligt. Den samme Kilde beskriver Virkningerne saaledes: „Gennemførelsen af Hjælpetjenesten har endnu overbudt disse Virkninger. Dens Maal var den systematiske Demobilisering

(Abbau) af Fredsøkonomien til Gunst for Krigsøkonomiens Fuldstændiggørelse. Hele Industrigrene er blevet standsede og Bedrifter og Personale blevet rekviderede til Fremstilling af Krigsfornødenheder. Omdannelsen fuldbyrdedes mest i Form af Sammenlægning af mange Bedrifter til faa, dels i Tvangssyndikater, dels ogsaa i friere Form med den Bestemmelse at holde de standsede Bedrifter skadesløse af det tiloversblevnes Udbytte. De standsede Bedrifter blev dels overtaget og indrettet af Ammunitions- eller Hærforsyningsindustrien, dels ogsaa afmonterede og deres Maskiner benyttede til Indretning af andre Bedrifter. Saaledes er Textilindustrien, Læder- og Skotøjsindustrien, Beklædningsindustrien, Sæbefabrikationen, Margarinefabrikationen, Bryggerier, Bagerier og andre Industriegrene blevet standsede¹⁾. Det er med andre Ord en hel Revolution, der er foregaaet. Og vel at mærke en Revolution, der i sig selv kræver en Reaktion, naar Fredens Gerning engang skal gøres, hvad den dog skal.¹⁾

Hvad Fremtiden gemmer i sit Skød for Tysklands Vedkommende, er under det nuværende Kaos ikke let at sige. Selv inden Nederlaget kom, som det kom, har det staaet mange Tyskere klart, at Forholdene efter Krigen vilde blive kritiske. Saaledes kan det anføres, at Professor Riesser, bekendt ved sin Behandling af Bankernes Udvikling i det moderne Tyskland, allerede

¹⁾ Paa Syndikatdannelsen navnlig i Jernindustrien er jeg hverken i det foregaaende eller her gaaet ind, idet dette Emne er udførlig behandlet af Redaktør Povl Drachmann i en Række Artikler i „Tidskrift for Industri“ 1917 og 1918.

i Begyndelsen af 1917 i „Deutsche Revue“ fremhævede, at der efter Krigen maatte blive en stærk Hunger i Tyskland ikke blot efter Levnedsmidler og Raastoffer, men ogsaa efter Tonnage og efter Veksler til at betale for Tysklands Tilførsler. Han mente dog dengang, at det skulde lykkes Tyskland i Forening med Østrig-Ungarn forholdsvis hurtigt at besværges Vanskelighederne. I en for nylig fremkommen Artikel i „Jahrbücher“, anser Forfatteren, H. F. Crohn, den økonomiske Krig med England efter Krigen som uundgåelig. I denne økonomiske Kamp vil England have et stort Forspring, fordi dets Handel med den øvrige Verden dog ikke har været helt standset under Krigen. Tyskland vil i den første Tid have nok at gøre med at skaffe sig de nødvendige Varer, og det vil til at begynde med ikke have andet at give i Bytte end Raaprodukter som Kul og Jern. Ogsaa denne Artikel, som er skrevet før Revolutionen, løber dog ud paa en stærk Tro paa Tysklands økonomiske Fremtid.

Under de nuværende Forhold maa man være varsom med at spaa. Men i hvert Fald er det sikkert, at Tysklands hidtidige Udviklingslinie er brudt. I „Neudeutsche Wirtschaftspolitik“ tegnede Naumann et Billede af den tyske Befolkning i 1925 paa Grundlag af den hidtidige Udvikling. Han anslog den Befolkning, som Tyskland vilde rumme i 1925, til 80 Mill., hvoraf 19 Mill. skulde være beskæftigede i Land- og Skovbrug, 34 Mill. i Bjergværksdrift og Industri, 13 Mill. i Handel og Samfærdsel. At denne Befolkningssammensætning efter Krigens store Tab og efter de Omdannelser, som Revolutionskrisen maa fremkalde, ikke vil indtræffe, i al Fald ikke til et saa tidligt Tids-

punkt som 1925, er jo givet. Ja, det er i Grunden et aabent Spørgsmaal, om denne Overskrift: Tyskland som Industristat blot vil passe over et Kapitel af den økonomiske Historie, som strækker sig fra 1870 til 1914, eller om der vil blive en Fortsættelse, som er Begyndelsen lig.